

CONTRAPUNCT

H. C. ROBBINS LANDON (1926–2009) s-a născut la Boston și, după studii muzicale la universitatea din orașul natal, s-a mutat în Europa și a devenit unul dintre cei mai mari specialiști în compozitorii clasici vienezi. A publicat cărți de referință despre Haydn, Beethoven și Mozart.

H.C. ROBBINS LANDON

1791
Ultimul an
al lui
Mozart

Traducere din engleză de
DOINA LICĂ

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Patricia Rădulescu
DTP: Iuliana Constantinescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

H.C. Robbins Landon
1791. Mozart's Last Year
© 1988, 1989 and 1999 H.C. Robbins Landon
Published by arrangement with
Thames and Hudson Ltd, London
All rights reserved.

© Humanitas, 2011, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LANDON, ROBBINS H.C.

1791: ultimul an al lui Mozart/H.C. Robbins Landon;
trad.: Doina Lică - București: Humanitas, 2011
Bibliogr.
ISBN 978-973-50-3110-7
I. Lică, Doina (trad.)
78(436) Mozart, W.A.

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/317 18 19, fax 021/317 18 24
www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

*Pentru
Albi Rosenthal,
vechi prieten și admirator pasionat
al lui Mozart*

Notă asupra ediției

Sunt încântat de perspectiva ca această carte, scrisă în 1986 și primită cu mare interes în toată lumea, în urma publicării sale în 1988, să rămână la dispoziția publicului pentru încă o perioadă de timp. De când a apărut prima oară, s-au făcut diferite corecturi și așa dori să atrag atenția aici asupra faptului că s-au adăugat mai multe publicații recente la „Bibliografia selectivă” (p. 308). Studiul doctorului Anton Neumayr, *Musik und Medizin*, 1987, susține teoria doctorului Bär privitoare la cauzele morții lui Mozart (pp. 252 și urm.), iar nu ideile doctorului Davies (pp. 253 și urm.). O interesantă descriere a casei în care a trăit familia Mozart în 1791, descriere aparținându-i lui J. P. Lyser (vezi pp. 290 și urm.), a fost inclusă în cartea mea *The Mozart Essays*, 1995, într-o trecere în revistă a unor „Doumente recent descoperite cu privire la ultimul an al lui Mozart”. Acest studiu mai prezintă, de exemplu, un document foarte important, dar necunoscut anterior, legat de un proces intentat lui Mozart de protectorul său, prințul Carl Lichnowsky, care pretindea plata unei datorii, în noiembrie 1791.

H.C.R.L.
Château de Foncoussières, 1998

Notă asupra monedei

În Austria, în 1791, principala monedă era guldenul, abreviat „fl.“ sau „f.“ (florinul); cuvintele „gulden“ și „florin“ sunt intersanjabile. Moneda austriacă se baza, ca și lira britanică dinainte de decimalizare, pe un sistem hexagesimal. Cea mai mică subdiviziune era creițarul (abreviat „kr.“ sau „xr.“), iar șaizeci de creițari făceau un gulden. Alt termen larg folosit era „ducatul“ (o monedă de argint sau de aur), un ducat fiind echivalent cu patru guldeni și jumătate. În 1791, 500£ se schimbau cu 4 883 guldeni. La concertele *Tonkünstler-Societät* din 16-17 aprilie 1791, când Mozart a dirijat una dintre ultimele sale trei simfonii (poate K.550), o lojă la Burgtheater costa 4 fl. 30 kr.; cel mai bun loc la parter costa 1 fl. 25 kr. (un loc „permanent“ 1 fl. 40 kr.). Biletele pentru concertul de binefacere al lui Haydn din mai 1792 de la Londra au costat jumătate de guinee fiecare (10s. 6d.), aproximativ prețul unei loje întregi pentru concertul lui Mozart. (Se poate vedea cât de scumpă era Londra în comparație cu Viena.) În cele patru stagioni ale sale la Londra, între 1791 și 1795, Haydn a socotit că a câștigat 2 400£ – aproximativ 50 000£ sau 85 000\$ azi.

I

Încoronarea de la Frankfurt

În toamna lui 1790, situația financiară a lui Mozart era disperată. Nu câștiga la Viena destui bani pentru nivelul său de trai și își pierduse o parte importantă din vechiul său public. Vremurile se schimbau spectaculos, nu doar în Franța revoluționară, ci și în Austria: era un nou împărat, Leopold al II-lea, și urma să fie încoronat împărat al Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană la Catedrala Sf. Bartolomeu din Frankfurt pe Main pe 9 octombrie. Mozart nu intrase încă în atenția noului monarh, dar spera să realizeze acest lucru apărând la Frankfurt. De aceea, pe 22 septembrie, compozitorul și-a amanetat argințaria pentru a plăti această călătorie¹ și a pornit, împreună cu Franz Hofer, soțul cumnatei sale, Josepha.

Doar un optimist incurabil ar fi putut spera multe de la călătorie. Asaltarea lui Leopold al II-lea era o operațiune discutabilă pentru un compozitor și, în orice caz, împăratul era preocupat de probleme mai urgente. El a urcat pe tronul imperial după moartea fratelui său, Iosif al II-lea, pe 20 februarie 1790, moștenind de la acesta un imperiu puternic divizat de reformele sale bine intenționate, dar pripite. Regatul Ungariei fierbea din cauza ideilor revoluționare, alimentate direct de vechiul dușman al Austriei, Prusia; rebele, Țările de Jos austriece (Belgia de azi) se declaraseră recent

independente; iar armata austriacă se împotmolise într-un război aparent interminabil cu Imperiul Otoman. Din fericire, Leopold era un administrator abil și încercat: ca Mare Duce al Toscanei, și-a condus ducatul cu înțelepciune, a introdus cu succes numeroase reforme și a fost foarte îndrăgit de supușii săi. Acum, ca împărat, s-a grăbit să rezolve problemele presante ale țării. Până în septembrie 1790, a încheiat un armistițiu cu Poarta (Curtea otomană de la Constantinopol), a negociat viitorul Europei de Est cu Friedrich Wilhelm, regele Prusiei, și a ajuns fără vreo împotrivire la încoronarea de la Frankfurt. Până în decembrie, cu acordul tacit al Prusiei, austriei au reocupat Bruxelles-ul. Leopold a tratat cu la fel de mult succes cu mândrii și intransigenții unguri și a început să facă progrese mari în eliminarea haosului din afacerile interne – agricole, ecleziastice, administrative –, care a fost principala moștenire lăsată Austriei de Iosif al II-lea.²

Toate acestea lăsau prea puțin timp pentru muzică – sau pentru Mozart. În primul rând, teatrele Curtii de la Viena s-au închis pentru câteva luni după moartea lui Iosif al II-lea și nu s-au redeschis până la încheierea oficială a perioadei de doliu de la începutul lui iunie. Atunci, dacă ar fi vrut, Leopold ar fi putut participa la spectacolele cu *Così fan tutte* de la Burgtheater din 12 iunie, 6 și 16 iulie sau 7 august (ultima reprezentație, după care opera a fost scoasă din repertoriu pentru tot restul vieții lui Mozart). Și ar mai fi putut vedea reluarea *Nunții lui Figaro*, care a rămas în repertoriu până în februarie 1791. Dar nu a făcut nimic din toate astea. Prima sa apariție la Burgtheater³ a avut loc pe 20 septembrie 1790, iar lucrarea prezentată a fost *Axur, re d'Ormus* a lui Antonio Salieri. Leopold și-a calculat atent prima intrare publică într-un teatru vienez: contele Carl Zinzendorf, aflat în serviciul imperial și

regal*, menționează în importantul său jurnal (dar încă nepublicat în mare parte) acea zi: „Regele nostru a sosit când Axur se afla pe tron și era aplaudat cu căldură.” Astfel că Salieri a fost, pe moment, învingătorul (dar și el avea să iasă din grații, și chiar amarnic); nu există nici o dovadă că Leopold ar fi fost foarte interesat de Mozart. A confirmat postul nu prea strălucit al lui Mozart de compozitor al Camerei imperiale și regale, o sinecură pe care Iosif al II-lea i-a oferit-o în 1787, însă principalul post în domeniul muzical era al lui Salieri, care i-a succedat bătrânului Giuseppe Bonno în calitate de *Kapellmeister*** (director muzical și principal compozitor al teatrelor Curții) în 1788; Leopold a confirmat și această funcție.

O apariție la festivitățile de încoronare de la Frankfurt ar fi putut compensa această desconsiderare, sau așa spera Mozart. Astfel, el și cu Hofer au plecat de la Viena. Existau mai multe modalități de a călători de la Viena la Frankfurt. Una era de a lua diligențele publice, costisitoare, incomode și obositoare; alta era de a închiria un poștalion, care schimba caii la stațiile de poștă; cel mai ușor, mai confortabil și mai scump era de a călători în propria trăsură – și așa a procedat Mozart. Nu știm dacă avea o trăsură – ceea ce pare inutil și improbabil, căci locuia în oraș – sau dacă a cumpărat una special pentru călătoria la Frankfurt. Oricum, el scrie de la Mainz pe 28 septembrie 1790:

Călătoria a fost plăcută. Cu excepția unei singure zile, am avut vreme frumoasă, și ziua aceea nu

* Kaiserlich-Königlich – imperial și regal sau cezaro-crăiesc. (N. t.)

** *Kapellmeister*-ul răspundea de muzica de la capela Curții, iar termenul a fost tradus în secolul al XVIII-lea prin capelmaistru. Totuși, postul mai implica activități de dirijor, de obicei și de compozitor, precum și îndatoriri administrative. (N. a.)

ne-a incomodat, deoarece trăsura mea (îmi vine să-i dau un pup) e superbă. La Regensburg am mâncat splendid la prânz, am avut o muzică de masă divină, găzduire englezească și un superb vin de Mosela. La Nürnberg am luat dejunul. E un oraș urât. La Würzburg am întărit cu cafea scumpul nostru stomac. Acesta este un oraș frumos, grandios. Nota a fost în toate părțile suportabilă; numai la Aschaffenburg, cale de 2 poște și jumătate de aici, hangiul a binevoit să ne încarce într-un mod meschin.⁴

Mozart a ajuns repede la destinație. „Am avut deci nevoie de numai șase zile“, îi spune el Constanzei, adăugând că erau „arhifericiti că am putut pune mâna pe o cameră“ la un han din suburbia Sachsenhausen din Frankfurt. Orașul încoronării era plin de vizitatori.

Cum și-a petrecut Mozart primele două săptămâni la Frankfurt nu e menționat, dar știm că el a avut o academie (un concert) pe 15 octombrie la Teatrul Orășenesc. În aceeași zi îi povestea soției:

Astăzi, la 11, a fost recitalul meu, care a ieșit splendid în ceea ce privește succesul, dar slab din punctul de vedere al banilor. Din nenorocire a fost un mare dejun la un principe și au avut loc marile menevre ale trupelor din Hessa. În fiecare zi a șederii mele aici s-a găsit câte o piedică.⁵

Se crede că Mozart a interpretat două concerte pentru pian în cadrul acestui recital, unul nou în re major (K.537, cunoscut ulterior drept Concertul „Încoronării“) și unul mai vechi în fa major (K.459, poate în versiunea pierdută, „mai amplă“, cu trompete și timpane).⁶ A

mai fost planificată probabil una dintre cele mai noi simfonii – K.504 („Praga“), 543, 550 sau 551 („Jupiter“), nici una încă publicată.

Avem o descriere interesantă și „profesională“ a lui Mozart, a interpretării sale și a concertului susținut de el, în jurnalul contelui Ludwig von Bentheim-Steinfurt:

Vineri pe 15, la ora 11 dimineața, a avut loc un *mare concert al lui Mozart* în sala Teatrului Național. A început cu acea frumoasă 1) Simfonie a lui Mozart pe care eu o aveam de mult timp. 2) Apoi o superbă scenă italiană „non so di chi“, pe care doamna *Schick* a cântat-o extrem de expresiv. 3) Mozart a interpretat un concert *compus* de el, care a fost de o *gingășie și un farmec extraordinare* [K.459?], avea un pian marca Stein de la Augsburg, care se presupune a fi cel mai bun și care costă 90-100 de ducăți, acel instrument a aparținut doamnei baroane de Frenzt. Interpretarea lui Mozart seamănă puțin cu cea a regretatului [compozitor Johann Friedrich] *Klöffler* [care a fost *Kapellmeister* în serviciul familiei Bentheim-Steinfurt], dar e absolut desăvârșită. Domnul Mozart este un bărbat scund, cu o figură agreabilă, purta un costum de satin bleumarin⁷ cu o broderie bogată, este angajat la Curtea imperială. 4) Sopranul castrat *Cecarelli* a cântat o Scenă frumoasă și un Rondo, dar ariile de mare virtuozitate nu prea par să fie punctul său forte; are grație și o tehnică perfectă, un cântăreț excelent, dar tonul lui e în declin, odată cu aspectul lui neatrăgător; în rest, pasajele, ornamentele și trilirile sale sunt admirabile, trebuie să văd dacă îl pot angaja pentru lunile de vară ca să-i dea lecții [fiicei mele] Henriette. Poate vine cu Edom sau cu altcineva; căci trebuie să fie liber, nefiind legat de teatru ca doamna Schick, care în vară va fi la

Frankfurt. În a doua parte, 5) un alt concert al lui Mozart [K.537?], dar care nu mi-a plăcut la fel de mult ca primul. 6) Un Duet pe care îl avem și din care îmi amintesc partea „Per te, per te“, cu pasajul ce urcă imediat după aceea... 7) O *Phantasie* fără note [adică interpretată din memorie] de Mozart, cea mai fermecătoare, în care el a fost înfinit de strălucit, etalându-și întreaga forță a geniului. 8) Ultima simfonie nici nu s-a mai cântat, fiind deja aproape ora 2 și toată lumea dorind să meargă la prânz. Astfel că muzica a durat trei ore și au existat intervale foarte lungi între piese. Orchestra nu putea fi decât slabă, cu cinci sau șase violi, dar a cântat cu multă precizie, însă ce m-a înfuriat și întristat a fost că nu venise prea multă lume, iar eu stăteam lângă un cântăreț tânăr, pe nume Succarini, german, dar destul de bun. Domnul Westerholt, acel mare amator de muzică, se afla în spatele meu.⁸

Pe drumul de înapoiere la Viena, Mozart s-a oprit la München, unde principele elector Carl Theodor, pentru care a fost compus *Idomeneo* în 1780, i-a cerut să participe la o academie pentru regele Neapolelui, Ferdinand al IV-lea, și soția sa, arhiducesa Maria Carolina de Austria. Tocmai fuseseră la Viena ca să-și mărite două dintre fete. „Asta e într-adevăr o distincție“, îi scria Mozart soției sale la începutul lui noiembrie, adăugând acid: „E întru sporirea onoarei Curții din Viena că Regele trebuie să mă audă într-o țară străină.“⁹

Către jumătatea lui noiembrie 1790, Mozart a revenit la Viena și la nevoia permanentă de a câștiga mai mulți bani și de a-și reduce datoriile. Cum grijile financiare aveau să planeze atât de amenințător asupra ultimului an al compozitorului, ar fi bine să ne

oprim aici o clipă și să analizăm de ce problemele sale legate de bani au devenit acute.

Situația financiară a lui Mozart a părut mai optimistă în 1785, când tatăl său a venit să-l viziteze la Viena și i-a scris surorii lui Wolfgang, Maria Anna (Nannerl), pe 12 martie: „fratele tău a făcut 559 și urm. la academia sa”, iar peste câteva zile (19 martie): „Cred că fiul meu, dacă nu are nici o datorie de plătit, ar putea depune 2 000f. la bancă: banii sunt sigur acolo, căci gospodăria, în privința mâncării și a băuturii, este cât se poate de rentabilă!”¹⁰

Dar în ciuda succesului concertelor sale plătite din 1785 și 1786, a succesului lui *Figaro* (mai 1786) la Viena, iar o jumătate de an mai târziu la Praga, în ciuda succesului lui *Don Giovanni* la Praga și a marilor sume pe care Mozart le-a obținut pentru cele câteva lucrări pe care s-a hotărât să le publice (de exemplu, cele șase cvartete dedicate lui Haydn, vândute lui Artaria* în 1785 cu 100 de ducați sau 450 fl.)¹¹, în ciuda tuturor acestor dovezi de prosperitate, popularitatea lui Mozart la Viena și, odată cu ea, siguranța financiară, au început să scadă în 1788. *Don Giovanni*, când s-a reluat la Viena în acel an la îndemnul special al lui Iosif al II-lea, „nu a fost un succes” (așa cum povestește libretistul său, Lorenzo da Ponte, peste mulți ani).

Se știe că faima lui Mozart în străinătate creștea constant, mai ales în țările de limbă germană, unde operele sale, precum *Răpirea din serai*, dar și *Figaro* și *Don Giovanni* (de curând tradusă în germană), s-au dovedit extrem de populare în ciuda dificultăților lor tehnice, atât vocale, cât și instrumentale. Toată această

---

* Carlo Antaria a înființat la Viena în 1765 editura muzicală care îi purta numele. (N. t.)

popularitate „internațională” nu a îndreptat situația financiară a lui Mozart decât indirect, în sensul că a creat o dorință tot mai mare din partea publicului să-i asculte muzica. Un compozitor putea pretinde un onorariu pentru că și-a interpretat sau dirijat muzica; dar, cum nu existau „drepturi de reprezentare”, acele spectacole din Germania cu operele lui Mozart i-au adus celebritate, însă nu și florini. Nu exista nici legea drepturilor de autor, iar editorii germani puteau tipări sau retipări muzica lui Mozart în voie. Timpurile când un compozitor își putea câștiga măcar o existență modestă de pe urma propriilor eforturi, fără sprijinul protectorilor aristocrați, se apropiau, dar nu sosiseră încă, iar consecințele pentru Mozart aveau să devină tot mai vizibile.

Pe la jumătatea lui 1789, el vorbea despre situația lui foarte sumbră într-o scrisoare către fratele său mason Michael Puchberg, trezorer al lojii *Zur wahren Eintracht*:

Doamne! sunt într-o situație pe care n-o doresc nici celui mai înverșunat dușman al meu; și dacă dvs., preabune prieten și frate, mă părăsiți, atunci eu, *nenorocit și nevinovat*, împreună cu sărmana mea soție, bolnavă, și cu micuțul meu copil suntem pierduți... Soarta mi-e din păcate atât de potrivnică; *dar asta numai la Viena*, unde nu pot să câștig nimic, oricât aș vrea; am trimis să circule 14 zile o listă [pentru o nouă serie de concerte pe bază de subscripție] și singurul nume pe ea e Swieten!¹²

Admițând chiar că exagerează oarecum, pare clar că situația financiară a lui Mozart era extrem de precară, în parte deoarece Constanze era mereu însărcinată și avea adesea nevoie de cure costisitoare la Baden (o stațiune de lângă Viena), și în parte deoarece concertele pe bază de subscripție ale lui Mozart au încetat. Acestea erau serii de concerte private, orga-

nizate de Mozart însuși, pentru care participanții plăteau o anumită sumă în avans. Puchberg, care cunoștea bine familia Mozart, trebuie să fi înțeles nevoia de bani a compozitorului, pentru că a continuat să-i trimită câte ceva oricând era rugat.

Aceasta era deci situația când Mozart a pornit spre Germania ca să se prezinte noului împărat. În aceeași scrisoare din 28 septembrie 1790, în care Wolfgang o înștiința pe Constanze de sosirea sa la Frankfurt fără probleme, avem prima referire la o complicată tranzacție financiară, care, spera compozitorul, avea să-l ajute să-și plătească datoriile:

Aștept cu dor vești de la tine, despre sănătatea ta, despre situația noastră etc. Sunt acum ferm decis să-mi fac treburile aici cât se poate de bine și să mă bucur apoi iar, din suflet, de tine.

Ce viață superbă vom duce. Eu vreau să muncesc – să muncesc așa ca să nu ajung, din cauza unor întâmplări neprevăzute, din nou într-o situație atât de disperată. Mi-ar face plăcere dacă pentru toate acestea l-ai chema prin Stadler pe X [Lackebacher, nume devenit ulterior aproape ilizibil] la tine. Ultima lui [a lui Stadler] ofertă a fost că cineva vrea să dea banii și numai pe girul lui Hofmeister [*sic*], 1 000 de guldeni peșin, iar restul prin portărel [două cuvinte șterse]. Cu aceasta s-ar putea plăti totul chiar cu prisosință și, la întoarcere, n-aș mai face nimic altceva decât să muncesc. Cu o procură [*carta bianca*] din partea mea, un prieten ar putea să aranjeze toată treaba. Adio, te sărut de mii de ori.

În veci al tău,
Mozart.

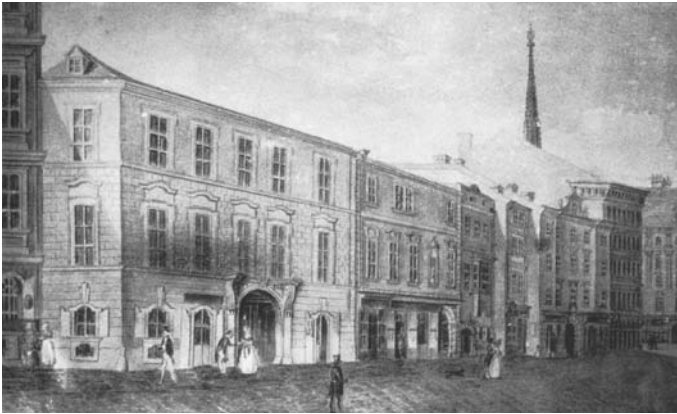
Anexa A

Un studiu ilustrat al apartamentului și al garderobei lui Mozart

de Else Radant

Locuința burgheză din Viena secolului XVIII și-a împrumutat în mare măsură structura generală de la dimensiunile și forma conacelor din perioada gotică. Proprietățile erau scumpe, de aceea parcelele

individuale erau lungi și înguste, adesea de doar 12 metri lățime. Casa în care a locuit Mozart în ultimul an de viață corespundea acestui tip. Clădirea de la nr. 970¹ poate fi clar identificată, din cauza fațadei sale proiectate

1. Casa de pe colț din Rauhensteingasse, Viena, unde Mozart și familia sa au ocupat un apartament de la etajul întâi în ultimul său an de viață. Biroul lui Mozart era în camera de pe colț, cu două geamuri în față și unul pe lateral. Acuarelă din jurul anului 1820 de J. Wohlmuth.

Tapiteria era extrem de simplă, mai ales din bumbac în carouri cu următoarele combinații: albastru și alb, verde și alb, roșu și alb, maro și alb. Divanele erau acoperite cu pânză ce-și avea propriul model „ritmic“, în culori palide. Abia în perioada Biedermeier austriacă au intrat în uz general culorile mai extravagante. „Setul de lambriuri“ menționat pe lista de inventar era alcătuit din lambriuri cu tapet ce puteau fi date jos la nevoie.

Garderoba lui Mozart pare să fi fost cumpărată după ultima modă: a trebuit probabil să se îmbrace cu haine elegante pentru încoronarea de la Frankfurt din 1790, unde a apărut atât în concertele publice, cât și în saioane private. Ne putem face o idee despre moda timpului dacă citim o revistă contemporană, care își informează cititorii:

8, 9 Mobilă de tipul de tipul celei deținute de Mozart. (Sus) sobă de fontă cu baza și picioarele de alamă; sudul Germaniei, c. 1780-1790, înălțimea totală 63 țoli*. (Jos) noptieră, lemn de cires, furniruită și lustruită, cu ușă cu geam; Austria, c. 1780-1790.

Cuprins

<i>Notă asupra ediției</i>	7
<i>Notă asupra monedei</i>	9
Prefață	11
1. Încoronarea de la Frankfurt	17
2. Viena lui Mozart	33
3. Viața concertistică din capitala austriacă	48
4. Muzica de dans pentru Curtea imperială	66
5. Noi direcții: un post la catedrală?	77
6. Declinul masonilor	90
7. Recviem pentru o casă de la țară.....	105
8. O călătorie la Praga	120
9. Jurnalul încoronării	148
10. Flautul fermecat	176
<i>Începutul</i>	176
<i>Mesajul</i>	182
<i>Premiera</i>	195
11. Boala fatală	212
12. Mituri și teorii	249
13. Constanze: o reabilitare	263
<i>Anexe</i>	
A. Un studiu ilustrat al apartamentului și al garderobei lui Mozart (de Else Radant)	291
B. Muzica de dans pentru Curtea de la Viena	302
C. Muzica de dans publicată de Artaria & Co.	303
D. Analiza tipurilor de hârtie folosite pentru <i>La clemenza di Tito</i>	304
<i>Abrevierile surselor bibliografice</i>	307
<i>Bibliografie selectivă</i>	311
<i>Mulțumiri</i>	313